

HARRY KUNNEMAN

Begrenzing

Het afgelopen jaar ben ik de trotse en ontroerde grootvader geworden van ons tweede kleinkind. Ze heet Eline en is ruim twee jaar na haar zusje Aimee geboren. Op een stil moment vraag ik mij soms af hoe het leven van mijn beide kleindochters eruit zal zien als ze net als ik 57 jaar oud zijn. Het is dan ongeveer 2060. Volgens aanhangers van het transhumanisme zal de technologische vooruitgang tegen die tijd zover zijn voortschreden dat zij kunnen rekenen op een bijzonder lang, gezond en welvarend leven, met ongekende mogelijkheden voor persoonlijke ontwikkeling en ontplooiing. Volgens anderen is hun toekomst uiterst onzeker. Zij verwachten dat in de eerste helft van de eenentwintigste eeuw een snelle accumulatie op zal treden van wereldomspannende problemen, waarvoor op dit moment nog niet het begin van een oplossing in zicht is. Het gaat in de kern om de combinatie van een snel groeiende wereldbevolking en structurele overbelasting van het ecologische systeem waarvan het menselijk leven deel uitmaakt, ten gevolge van de verbreiding van de kapitalistische consumptiemaatschappij over de hele aardbol. Volgens Jean-François Rischard, oud-directeur van de Wereldbank, is het zelfs 'vijf voor twaalf': de mensheid staat voor een aantal zeer urgente problemen, maar heeft slechts beperkt de tijd om daar werkbare oplossingen voor te vinden. Dat klemt temeer omdat zijns inziens de bestaande instituties niet in staat zijn om het vereiste langetermijnperspectief in te nemen of niet de middelen hebben om effectief in te grijpen op het mondiale niveau waarop de problematiek zich voordoet. Internationaal opererende bedrijven zijn aan kortetermijnbelangen gebonden; nationale staten denken in de eerste plaats nationaal en de bestaande internationale organisaties en samenwerkingsverbanden zijn sterk verdeeld en beschikken niet over de vereiste machtsbasis om de problemen structureel aan te pakken.¹

Daarmee is in mijn ogen een historisch nieuwe constellatie ontstaan waarin de grenzen zichtbaar worden van autonomie, rationaliteit en vooruitgang als kernbegrippen van het moderne denken. Die grenzen treden niet alleen aan het licht in het onvermogen van welvarende individuen en organisaties om de eindigheid van het aardse ecosysteem onder ogen te zien, maar ook in de afsluiting voor het leed van anderen die hand in hand gaat met de economische globalisering. Die afsluiting wordt voor mij treffend gesymboliseerd door een recente foto van de gescheurde kleren van West-Afrikanen in de metershoge hekken rond de Spaanse enclave Melilla, na een wanhopige bestorming door honderden immigranten. Een van hen, Tomanie Toubie, zei na die bestorming: 'We hadden geen keus. We willen leven. En alleen aan deze kant van het hek is dat mogelijk.'² Deze uitspraak plaatst mijn zorgen over de toekomst van mijn kleinkinderen in een ander licht: zij bevinden zich voorlopig 'aan

de goede kant van het hek'. Maar is dat dan wat ik hen toewens: een leven achter steeds hogere, mechanische, elektronische of economische hekken en de grootschalige uitsluiting van anderen die daarmee verbonden is?

Daarmee doemen de twee brandpunten op van de filosofie van de begrenzing waar het mij om te doen is: enerzijds begrenzing van mateloze groei en mateloze verlangens, anderzijds het poreuzer en meer doorlaatbaar maken van de grenzen tussen 'eigen' en 'vreemd'. Een dergelijke filosofie dient praktisch relevant te zijn. Zij vraagt om het verbinden van analytische helderheid, adequate begripsvorming en morele inspiratie. Het is met andere woorden niet genoeg om dieper te doorgronden waarom de mensheid zich op een ecologische ramkoers bevindt en waarom de verschillen tussen rijk en arm groter worden; het gaat er vooral om minder kortzichtige handelings-repertoires te ontwikkelen, waarbinnen naast autonomie, vooruitgang en rationele beheersing ook begrenzing en verbinding een plaats hebben.

Die begrenzing betreft op macroniveau de consumptief uitdijende menselijke soort, die niet alleen andere levensvormen wegdrukt maar ook haar eigen overlevingskansen in gevaar brengt. Op mesoniveau gaat het om begrenzing van de mateloze dynamiek van het postindustriële kapitalisme binnen de bedrijven en organisaties die deze dynamiek gestalte geven. Op microniveau gaat het om begrenzing van consumptieve verlangens. Het is duidelijk dat deze niveaus onderling op allerlei manieren verstrengeld zijn. Voor een filosofie van de begrenzing die praktisch relevant wil zijn, is met name de samenhang tussen ontwikkelingen op micro- en mesoniveau interessant: hier zijn zowel de grootste belemmeringen als de meest concrete aanknopingspunten voor praktisch handelen te vinden.

Autonomie en intimiteit

Een eerste, formidabele belemmering waar een praktisch gerichte filosofie van de begrenzing op stuit, is de dominante positie van het begrip autonomie in de postindustriële consumptiemaatschappij. Binnen de grenzen van de wet is het moderne, autonome individu vrij om te doen en laten wat het wil, of dat nu mateloos consumeren is, sadomasochistische seks of mediteren op een bergtop. Deze vorm van autonomie gaat wrijvingsloos samen met het kapitalistische marktdenken en alle daarop georiënteerde politieke perspectieven, waarin het zo doelmatig mogelijk voldoen aan de consumptieve vraag van autonome individuen centraal staat. Het probleem met dit moderne autonomiebegrip is dat het tegelijkertijd onmisbaar en schadelijk is. Enerzijds is het onmisbaar als kernidee van de democratische rechtstaat en alle daarmee verbonden garanties voor vrijheid van meningsuiting en persoonlijke overtuiging. Anderzijds is het schadelijk omdat het een te smal denkkader biedt voor de mondiale problemen die de wereldwijde expansie van het postindustriële kapitalisme met zich meebrengt: het draagt eerder bij aan het individualiseren en verdringen van die problemen dan aan de zoektocht naar rechtvaardige en duurzame oplossingen daarvoor.

Voor een filosofie van de begrenzing rijst daarmee de cruciale vraag hoe de mate-loosheid van consumptieve verlangens te begrenzen zonder de vrijheid van autonome individuen geweld aan te doen. Mede op grond van mijn eigen levensloop ben ik tot de conclusie gekomen dat het weinig zin heeft om te proberen mensen iets uit hun handen te trekken waar ze zich met grote kracht aan vastklampen. Het enige wat zou kunnen helpen is op een dieper niveau tegemoetkomen aan de verlangens, angsten en frustraties die in dat vastklampen tot uiting komen. Niet-gewelddadige begrenzing van consumptieve verlangens heeft met andere woorden alleen kans wanneer er niet iets wordt afgepakt, maar in plaats daarvan iets beters wordt aangeboden. Voor een filosofie van de begrenzing zijn zogezien eigentijdse filosofische ontwikkelingen op het gebied van zingeving, levenskunst en spiritualiteit van groot belang.

Zelf heb ik bij het uitwerken van deze denkrichting veel baat gehad bij de analyse die de feministische psychoanalytica Jessica Benjamin heeft ontwikkeld van de dynamiek van overheersing en begrenzing op het niveau van persoonlijke relaties.³ In de relaties tussen kinderen en ouders, maar ook tussen mannelijke en vrouwelijke partners, spelen volgens Benjamin almachtsfantasieën een centrale rol. Het gaat hier om de macht het handelen van de ouder of partner geheel op de eigen verlangens te richten en om de woede en agressie wanneer dat niet lukt. Voor die woede en agressie is in de genormaliseerde omgang nauwelijks plaats, dus wordt hij 'afgesplitst' en grotendeels uit het bewustzijn gebannen. Desalniettemin blijven zij op onbewust niveau krachtig werkzaam, met name in de vorm van projecties van eigen agressie en angsten op anderen. Hier introduceert Benjamin dan het idee van 'vreedzame begrenzing'. Als ik haar goed begrijp gaat het daarbij om een combinatie van een intersubjectief proces en een persoonlijk inzicht. De eigen, al dan niet bewuste almachtsaanspraken dienen door een ander begrensd te worden in naam van haar eigen waarde, maar dan zodanig dat die begrenzing geen onderwerping, noch verwerping inhoudt, maar vergezeld gaat van een aanbod de relatie op een andere basis voort te zetten: op basis van ruimte voor verschil. Pas binnen die ruimte zijn volgens Benjamin intimiteit en liefde mogelijk. Het aanbod om die ruimte samen op te spannen moet vervolgens toegelaten en verwelkomd worden: dat is het persoonlijke inzicht dat noodzakelijk is om vreedzame begrenzing te laten slagen.⁴ Ik vind dit een fascinerende gedachtegang. In de eerste plaats omdat hierin tegelijkertijd vastgehouden wordt aan het moderne autonomiebegrip én de belangrijkste beperking daarvan – de conceptuele afwezigheid van intersubjectiviteit – overstegen wordt. In de tweede plaats omdat ik een samenhang veronderstel tussen de schaarste aan intimiteit en liefde op relationeel niveau en het vastklampen aan onbegrensde consumptieve groei en alle daarop gerichte vormen van rationele productie en controle.

Maatschappelijke verantwoording

Daarmee kom ik tot slot bij de tweede, als even formidabele belemmering waar een praktisch gerichte filosofie van de begrenzing op stuit. Het gaat hier om de logica van

concurrentie en prestatie die op het mesoniveau van bedrijven en organisaties domineert en om de neerslag daarvan in mondiale machts- en afhankelijkheidsverhoudingen. Zoals onder meer blijkt uit de discussie rond de zelfverrijking van managers en hun beroep op 'de werking van de markt', zijn intrapsychische almachtsfantasieën en economische mechanismen hier verstrengeld tot een gordiaanse knoop, die zich niet of nauwelijks laat ontwarren. Het enige hoopgevende aanknopingspunt dat ik hier zie is de interne spanning binnen deze knoop tussen twee gelijktijdig werkzame krachten: enerzijds zijn bedrijven en organisaties onderworpen aan de logica van onbegrensde accumulatie op basis van keiharde concurrentie; anderzijds vraagt diezelfde concurrentie om creatieve, innoverende, communicatief ingestelde werknemers met 'hart voor de zaak'. In de beweging naar maatschappelijk verantwoorde vormen van ondernemen, worden aarzelende en hoogst ambivalente stappen gezet om deze spanning ten gunste van de tweede pool te verminderen, door duurzame productie en het versterken van mensenrechten in de missie van de organisatie zelf te incorporeren en daarmee een 'zaak' te ontwikkelen waarmee werknemers zich op goede gronden kunnen verbinden.⁵ Hoewel deze ontwikkeling allerminst eenduidig is, is zij voor een filosofie van de begrenzing van groot belang: hier komen persoonlijke zingeving enerzijds en economische en technologische ontwikkelingen anderzijds bij elkaar en doemt een andere horizon van persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling op dan steeds meer concurreren, presteren en consumeren. Daarmee wordt ook een praktische missie zichtbaar voor de filosofie in kennisintensieve postindustriële samenlevingen: het ondersteunen en voeden van zingeving en levenskunst zowel op persoonlijk niveau als binnen het kader van kennisintensieve organisaties: existentiële diepgang, intimiteit en samenwerken aan een 'zaak' die deugt, verwijzen naar een postmoderne horizon van vooruitgang, voorbij de moderne fixatie op individuele autonomie, rationele beheersing en onbegrensde groei.

Noten

- 1 Vgl. J.F. Rischard (2002) *High noon. 20 global problems and 20 years to solve them*. New York, Basic Books.
- 2 Geciteerd uit *de Volkskrant* van 4 oktober 2005, p. 1.
- 3 Vgl. J. Benjamin (1998) *Shadow of the other. Intersubjectivity and gender in psychoanalysis*. New York, Routledge.
- 4 Vgl. voor een nadere uitwerking: H. Kun-

neman (2005) *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*.

Amsterdam, Humanistic University Press/SWP.

- 5 Vgl. daarvoor b.v. T. van den Ende, H. Kunneman en I. Dubel (red.) (2005) *Cosmetische humanisering? Maatschappelijk verantwoord ondernemen ter discussie*. Amsterdam, Humanistic University Press.